

המעשייה ה"טובה" לילד נוסח לאה גולדברג: הלכה בשני קולות – והמעשה

לילי אורבך*

ביצירות רבות המשויכות לספרות הילדים מתגלות הקונוונציות של המעשייה – ביטויים אופייניים, קומפוזיציות מבניות וסגנוניות ומוטיבים כמו: גמדים, יער, ארמון, בעלי־חיים מדברים, חפצים פלאיים, גיבור וגיבורה (בנוסח המעשיות) ועוד. עיצוב הקונוונציות מושפע בדרך־כלל מהלכי־הרוח השליטים בחברה בעת חיבור היצירות, ומשתנה מיוצר ליוצר, ומדור לדור. מחקר הספרות לילדים בארץ התייחס להבדלים שבין מעשייה "מאגית" נוסח האחים גרים לבין מעשייה מודרנית (רגב 1981, שטרן 1985) וגם להבדלים שחלו בפואטיקה של הספרות לילדים בדורות שונים (הראל 1993: 39–77, ברוך 1987). אולם טרם נבדקו היחסים בין ההיצגים הקונקרטיים של המעשייה לבין התמורות בפואטיקה של הספרות לילדים. כמו כן לא נחקרו דיים ההבדלים בין הטיפוסים השונים של המעשייה המודרנית.

יצירה שהטמיעה את מודל המעשייה מעוררת שאלות רבות, למשל: מהו מודל המעשייה העומד בבסיס ההיצג המסוים שלה – מודל האחים גרים, מודל אנדרסן, מודל המעשיות הרוסיות או מודל אחר? מה הוטמע ביצירה מהמודל ומה לא? האם היצג המעשייה ביצירה מכוון לקהל ילדים או אל הילד הנצחי שב"אני"? מהו התפקיד שאותו מייחס היוצר לספרות הילדים וכיצד משפיע הדבר על המעשייה שאותה יצר? מהו היחס בין מושג המעשייה של היוצר ושל התקופה לבין היצג קונוונציות המעשייה ביצירות שכתב?

מאמר זה מנסה לענות בעיקר על השאלה האחרונה באמצעות בחינת ההתאמה בין הסיפור "מעשה בשלושה אגוזים" (1948), פרי עטה של לאה גולדברג, לבין שתי תפישות שונות של היוצרת על אודות המעשייה והתאמתה לילדים.

למאמר שני חלקים. חלקו הראשון, "המעשייה ה'טובה' לילד – הלכה בשני 'קולות'", מציג שני מושגי מעשייה מוצהרים ושונים של לאה גולדברג. חלקו השני של המאמר, "הקונוונציות של המעשייה בסיפור 'מעשה בשלושה אגוזים'", בודק את עיצוב קונוונציות המעשייה בסיפור "מעשה בשלושה אגוזים" (1948) ואת התאמתו לעמדות השונות של לאה גולדברג, המוצגות בחלק הראשון. בסיום מוצגות המסקנות העולות מניתוח היצירה.

1. לאה גולדברג המעשייה "הטובה" לילד – הלכה בשני "קולות"

לאה גולדברג מילאה תפקיד חשוב בגיבוש הספרות לילדים בישראל בשנות הארבעים והחמישים. הערכתה את המעשייה כספרות לילדים הושפעה במידה רבה מהלכי הרוח של הריאליזם המרקסיסטי, שהיו שליטים בחברה הישראלית בת זמנה, וגם מתפישות פסיכואנליטיות, שהיו מוכרות פחות בדורה.

מתוך: Contes de Perrault, Gustave Doré
(Paris: Hetzel 1862)

כדומה לרבים מבני הדור, היא לא הבחינה בין אגדה לבין מעשייה והשתמשה במונח "אגדה" לציון מעשיות מובהקות כמו "לכלוכיח" (גולדברג 1978 [1956]: 89), ו"כיפה אדומה" (גולדברג 1978 [1947]: 64-66).

בשיחתה עם ילדים "על שירייעם ואגדות" תיארה גולדברג את האגדות כ"בדיות ומעשים שלא היו ולא נבראו" (גולדברג 1978 [1945]: 162), וכערך "ספרות ילדים - הבחינה הספרותית", שכתבה באנציקלופדיה הינוכית כרך ב'¹ שייכה אותן לספרות הילדים שלא נוצרה במכוון עבורם (גולדברג 1978 [1959]: 57). באותו ערך באנציקלופדיה ציינה בעיקר את חסרונותיה של המעשייה, הכליטה את איהתאמתה לילדים, וסקרה את הספרות המקורית שנוצרה בדורה בארץ, תוך רמזיה שזו אלטרנטיבה "טובה" יותר לילד, שכן זו עושה שימוש חופשי ביתרונותיה של המעשייה אך גם נקייה מפגמיה. אולם בפרסומים מוקדמים יותר ראתה לאה גולדברג את המעשייה כמתאימה לילדים והכליטה את מעלותיה ואת תרומתה לילדים על הסכנות הצפויות להם מחסרונותיה. היא העריכה את רמתן האמנותית הגבוהה של המעשיות וראתה בהן שיא שקשה לסופרים רבים, ואפילו לאנדרסן, להעפיל אליו. עוד בהיותה נערה בת 16 הביעה גולדברג התפעלות מן המעשייה העממית וכך עשתה גם שנים

1 המאמר "ספרות ילדים - הבחינה הספרותית" הופיע לראשונה בשנת 1959 באנציקלופדיה הינוכית, כרך ב'. בהוצאת משרד החינוך והתרבות ומוסד ביאליק, עמ' 949-957. המאמר מופיע גם בקובץ המאמרים של לאה גולדברג בין סופר ילדים לקוראיו (ראו הרשימה הביבליוגרפית: גולדברג 1978 [1959]).

מאוחר יותר, בהיותה סופרת ומשוררת ידועה.

ההשוואה בין תיאורה של לאה גולדברג את המעשייה באנציקלופדיה חינוכית ב-1959 לבין תיאורה את הז'אנר בפרסומים המוקדמים חושפת שני מושגים שונים שאימצה לגבי המעשייה ה"טובה" לילד. שני מושגים אלה של המעשייה אינם תואמים זה את זה ולעתים אף סותרים זה את זה – כמו דיברה גולדברג על המעשייה בשני קולות שונים.

הדיון להלן יציג: א. את המושג המוקדם של המעשייה לאור התפישות הפסיכואנליטיות; ב. את המושג המאוחר של המעשייה לאור הריאליזם המרקסיסטי; ג. השוואה בין שני מושגים אלה של המעשייה.

א. המושג המוקדם של המעשייה לאור התפישות הפסיכואנליטיות

התיאוריה הפסיכואנליטית של פרויד ופסיכולוגיית המעמקים של יונג הובילו לחשיפת שני מאפיינים סגנוניים של המעשייה. סמליות היא המאפיין האחד, ופירושה הוא כי תבנית העלילה של מעשייה וכלל המוטיבים שלה נקלטים כסמלים לתחושות פנימיות טעונות, המשותפות לבני-אדם באשר הם, כולל ילדים. המאפיין הסגנוני האחר הוא עידון, ופירושו כי המעשייה רק מאזכרת תופעות של סבל, כיעור ורוע ומציגה אותן באופן כללי ומעורפל, ללא פירוט והמחשה.

בעקבות התפישות הפסיכואנליטיות התפתחה ההכרה כי המעשיות משקפות את הדינמיקה הנפשית של הילד ושל המתבגר, מספקות את צורכיהם הרגשיים, ולפיכך מועילות לבריאותם הנפשית. המוטיבים האכזריים הם החצנה של החרדות ושל המאבקים הפנימיים המתנהלים בעולם הפנימי. גישתו של הילד לרגשותיו נוחה ובטוחה באמצעות המעשייה, שבה מוסוים התכנים הרגשיים הקשים באמצעות סמלים עמומים, הקושי מרוכך והתקווה האיתנה מנצחת. הביטחון שהכל יסתיים בכי טוב מלווה לאורך הסיפור את הילד שהטמיע זה מכבר את נוסחת העלילה החוזרת על עצמה. מפרספקטיבה זו נקלטה המעשייה, על אף חריגתה מהמציאות הנראית לעין, כביטוי סמלי של האמת הפנימית.

בדורה של לאה גולדברג אמנם הכירו בארץ את התיאוריות של פרויד ויונג, אך תפישותיהם עדיין לא הטביעו חותם משמעותי על מושג המעשייה. רבים ראו את המוטיבים של המעשייה כפשוטם, ולא כסמלים, ולא עמדו על כך כי מגמתה הסגנונית היא ערפול האזכורים האכזריים. התפישת השלטת היתה כי המפלצות, האמהות החורגות והמכשפות, המופיעות פעמים רבות במעשיות, זרות לילד ומעוררות בו חרדות. לפיכך, האמונה הרווחת היתה שסילוק סיפורי המעשיות ממדף הספרים של הילדים יחסוך מהם חרדות. היה חסר מחקר יישומי, נוסח הספרים של ברוננו בטלהיים ומקס לות', שיתווך בין הגישות הפסיכואנליטיות לבין פרשנות של מעשיות קונקרטיות. ספרו של בטלהיים קסמן של אגדות (בטלהיים 1980 [1976]) וספרו של לות' היה היה פעם: על מהות המעשיות (*Once upon a Time: On the Nature of Fairy Tales*, Luthi 1970) הדגישו כי המעשיות משקפות נאמנה את העולם הפנימי של האדם ככלל, ואת הדינמיקה הנפשית של הילד והמתבגר בפרט, מספקות את צורכיהם הרגשיים, ולפיכך מועילות לבריאותם הנפשית.

שני הספרים הללו הבליטו את חשיבותם של הסמלים העמומים, העידון ונוסחת התיכנות של הסוף הטוב בעלילה. תפישתם המשותפת היתה כי היעדר הקישורים הלוגיים מעלילת המעשייה אינו פוגם בהנאתו של הילד ממנה. ההסבר לכך הוא שהמעשייה נוגעת בכל רבדי התודעה האנושית, והילד יכול, בדרכו ועל-פי צרכיו, לקלוט את המעשייה גם בתת-מודע ובבלתי-מודע. ספרו של בטלהיים תורגם לעברית ב-1980 לאחר שזכה לפרסום רב בארצות-הברית ובאירופה, עשר שנים אחרי מותה של לאה גולדברג, והשפיע במידה רבה על האצת הרהביליטיציה של המעשייה בארץ בשנות השבעים והשמונים.

ההלכה הסדורה בנושא המעשייה בדורה של גולדברג היתה חסרה ביותר, ולא רק מן הבחינה הפסיכואנליטית. גם תיאורים ספרותיים ופולקלוריסטיים של הז'אנר, הידועים כיום, לא כולם היו מוכרים אז. להוציא את הסוף הטוב, התבנית העלילתית כמעט ולא היתה מוכרת: למשל, לא מצאתי הדים למחקרו הפורמליסטי רב-ההשפעה של ולדימיר פרופ (Propp), שפורסם לראשונה ברוסיה בשנת 1928, ותרם רבות להבלטת חשיבותה של העלילה הנוסחתית כמאפיין מרכזי של המעשייה.

בדורה של לאה גולדברג לא הכירו גם את התפיסה הפסיכולוגית הקוגניטיבית של פיאז'ה (1969),¹ שתיאר את חשיבתו של הילד כאגוצנטרית, ריאליסטית,² אנימיסטית ומאגית. ממחקריו של פיאז'ה ניתן להסיק כי קיימת התאמה בין תפישת הילד לבין הפלא והמשאלה הכמוסה הסובייקטיבית שביסוד המעשייה. מחקריו של פיאז'ה החלו אמנם להתפרסם בשנות העשרים והתרגום הראשון לאנגלית נערך בשנת 1926, אך תפוצתם בתקופה זו היתה נמוכה. להכרה זכה פיאז'ה בשנות החמישים ולפרסום רחב היקף זכתה תפיסתו רק בשנות השבעים. התרגום לעברית של ספרו תפיסת העולם של הילד המתין עד 1967.³

ללאה גולדברג היתה הזדמנות להתוודע מקרוב לתפישות של פרויד ויונג, שכן היא למדה באוניברסיטה בברלין (סתיו 1930–1933) ואופק הקריאה שלה היה רחב. במאמרה "הסיפור והשיר לילד בגיל הרך" (גולדברג 1978 [1947]) הזכירה גולדברג וידויים של ילדים מספרה של אנה פרויד האני ומנננוני ההגנה (*Das Ich und die Abwehrmechanismen*), בתור ראיה למעלותיה הרבות של המעשייה ולהתאמתה לצרכיו הרגשיים של הילד. באופן מפורש למדי תיארה גולדברג את החיבור בין המעשייה לבין רבדי העומק של תודעת הילד, העולים בתלום ובהיות בהקיש. מושג המעשייה כפי שהוא בא לידי ביטוי במאמרה זה תואם את הגישה הפסיכואנליטית, על אף שגולדברג לא ציינה במפורש כי הילד משליך את רציותיו ותסכולו על גיבור המעשייה ומזדהה עמו, ולא עמדה באופן מפורש על כך שהמעשייה היא שפת סמלים, המעדנת בסגנונה המיוחד את האלמנטים האכזריים. לאה גולדברג היתה יוצאת דופן בדורה לא רק בכך שהשתיתה את מושג המעשייה על הבנה פסיכולוגית, אלא בעצם התפעלותה ממעשיות אחדות. כך לדוגמה התייחסה בהערכה רבה אל המעשיות

2 המונח "ריאליזם" מציין בחיבוריו של פיאז'ה את אי-הבחנתו של ילד בין מציאות פנים, מחשבות ורגשות סובייקטיביים סמויים מן העין, לבין התוכן העובדתי, אובייקטיבי של מציאות חוץ, גלויה לעין כל.

3 תודות לד"ר אברהם כהן על המידע בנושא תרגומיו של פיאז'ה לאנגלית ועל פרסומיו הרבים.

"כיפה אדומה" ו"לכלוכית", שזכו לרוב להתייחסות שוללת (שפראג־מיטשל, ראו: חובב 1986: 27), ואף תרגמה אותן לעברית. הדעות השוללות כלפי המעשייה משקפות את הלכּי־הרוח של רבים מבני דורה של גולדברג שראו את העולם הדמיוני של המעשייה כמסוכן לילדים. הם הושפעו מנציגים של הריאליזם המרקסיסטי בברית־המועצות שגרסו כי המעשיות עלולות לבלבל ילדים, שכן אין בהן הפרדה ברורה בין מציאות לדמיון.

בברית־המועצות עצמה נשמעו גם קולות שהביעו דעות אחרות – ואף הותקפו בשל כך. היו אלה מקסים גורקי, הסופר הנודע, וקורני צ'וקובסקי, שהתפרסם כסופר הכותב לילדים וכתיאורטיקן של הספרות לילדים. צ'וקובסקי הותקף לאחר שטען בזכות הדמיון שבמעשייה, שמעשיר את ידע־העולם של הילדים (חובב 1986: 26).

לאה גולדברג העריצה את צ'וקובסקי, ובהשפעת כתביו טענה במאמרה "בין סופר ילדים לקוראיו" כי ילדים מבחינים בין אמת למציאות החל מגיל שש, וכי הם בעלי ציפיות שונות מז'אנרים שונים. מסיפור ריאליסטי מצפה הילד שזה ישקף נאמנה את המציאות המוכרת, ואילו את המעשייה הוא תופש כחלום ובוחן אותה באמצעות קנה־מידה אסתטי: "זה יפה" או "זה לא יפה" ולא כאמת או שקר (גולדברג 1978 [1956]: 88). גולדברג אף הוסיפה ואמרה כי המעשייה אינה מסוכנת גם לילדים מתחת לגיל שש, שאינם מכירים בהבדל בין מציאות לבין דמיון, ודווקא ההיפך הוא הנכון: הדמיון המופלג של המעשייה "מעשיר את עולמם" (שם, עמ' 89). הטיעון מודגם על־ידי שיחה בין ענת, ילדה בת ארבע, לבין אמה. מן השיחה עולה כי לכלוכית, הנשף, שמלתה היפה והנסיך שרקד רק עמה מתחברים בין הבת לבין האם. אסוציאציות עולות מן הסיפור ומתחברות לזיכרונות אישיים של האם ולמשאלותיה של הילדה, ובאופן זה מתנהל ביניהן, מלבד דו־שיח גלוי, גם דו־שיח סמוי בגבולה של הזיה בהקיש. לאה גולדברג מתארת כיצד הטמיעה הילדה את הארכיטיפים של המעשייה אל תוך חוויותיה, השליכה עליהם את משאלותיה וחיוקה את הזדהותה עם אמה. גלויה לעין קרבתה של היוצרת לכיוון הפרשנות של בטלהיים.

על רקע התיאוריות הפסיכואנליטיות יוצג להלן מושג המעשייה העממית המובלע בפרסומים שונים של לאה גולדברג, ובעיקר במאמרה "הסיפור והשיר לילד בגיל הרך" (גולדברג 1978 [1947]).

יש לציין כי ההתייחסויות של היוצרת אל מאפייני המעשייה הן קצרות ובלתי־שיטתיות בכל פרסומיה. גולדברג דנה בעיקר בסוגיית התאמתה של המעשייה לילד, ומזכירה במפורש רק חלק ממאפייני הז'אנר, בעוד שמאפיינים נוספים מובלעים בתוך הדיון המרכזי.

1. "חוסר ההתכוונות הפדגוגית", חוסר התחנפות לילד

תכונה זו הוצגה על־ידי גולדברג כמעלה בולטת של המעשייה, החסרה בספרות הנכתבת לילדים ברורה: "אגדת־העם היא ביטוי אמיתי של העם המספר אותו ולא הסתגלות ל'הצלחה' אצל השומע הקטן [...]". אגדת־העם נוצרה מתוך הרצון לספר, מתוך המעיין האמיתי ליצירה, אמנם כשביל השומע אותה, אך לא כרי למצוא חן ולהתאים עצמה לררישות המיוחדות של הקורא הצעיר, כפי שנכתבים רוב ספרי־הילדים בימינו" (גולדברג 1978 [1947]: 66. ההרגשה היא של גולדברג). בשנת 1927, בהיותה בת 16, תיארה לאה גולדברג ביומנה את ה"אגדה" כמדרגה עליונה של "פשטות נשגבה", כשלמות

אסתטית שקשה להשיגה, כקרובה מכל ספרות אחרת לנפשו של הילד וכהתגלמות ספרותית מושלמת של הילדי הטהור (יפה 1994: 103). הערכתה של הנערה לא השתנתה גם כאשר הפכה לסופרת בוגרת.

2. הגיבור והניצחון החגיגי שלו

הילד מזדהה עם גיבור המעשייה ומקבל את ניצחונו החגיגי כניצחון מפואר שלו: "[...] בהזדהותו של הילד עם גיבור אגדותיו, יש לו, על-פירוב, לראות את עצמו ברוב פאר והדר" (גולדברג 1978 [1947]: 65). וכך, הילדה הקטנה מזדהה עם כיפה אדומה: "כל ילדה קטנה רואה את עצמה לעתים כ'כיפה אדומה', היא-היא זו האוהבת את סבתא השונאת את הזאב, הנהנית מן המתנות היפות שבסלה" (שם, עמ' 64). פירושו של טיעון זה הוא כי המעשייה אמיתית וקרובה ללב הילד, על אף שעולמה חורג מן המוכר לו בסביבת חייו.

3. "דמיון ועלילה", חלום, אמת פנימית

לאה גולדברג החשיבה את הדמיון כמאפיין כה בולט של המעשייה עד כי תיארה את הו'אנר כ"המרחב הניתן לדמיון" (כך כתבה בתוכנייה שיצאה לאור ב"הבימה" בשנת 1955 לרגל ההצגה בתיאטרון של עיבודה לנוסחו של ביאליק ל"אגדת השלושה והארבעה". ראו: יפה 1994: 14). שמונה שנים מוקדם יותר תיארה את המאפיינים "דמיון ועלילה" כיסוד המסביר את התאמת המעשייה לילדים. כדוגמה לסגולות טובות אלה ציינה את "כיפה אדומה" (גולדברג 1978 [1947]: 66). העולם הדמיוני של המעשייה "מעשיר את עולמם" של הילדים וכמו חלום משקף אמת פנימית: מתחבר בדרך מרתקת לתכנים רגשיים המעסיקים את הילדים (גולדברג 1978 [1956]: 89).

4. מוטיבים אכזריים

המושג המאוחר של לאה גולדברג מציג את המוטיבים האכזריים כמאפיינים מובהקים ביותר של המעשייה. לעומת זאת, המושג המוקדם שלה נבנה גם הוא על מאפיינים אלה, אך באופן בולט פחות. טענתה של גולדברג היא כי המעשייה מאופיינת על-ידי מוטיבים אכזריים, שאינם טובים לילד: "לא כל אגדה עממית מתאימה למשמע אוזניו ולקריאתו של הילד הקטן. רבות מאוד [מהמעשיות] מבהילות ביותר ואכזריות עד כדי לרדוף את הילד בחלומי" (גולדברג 1978 [1947]: 66). אולם היא לא פסלה את האכזרית שמקורה במציאות, שכן לדעתה ממילא מכיר הילד מתוך החיים תופעות כגון מוות, גניבה ורצח. היצירה הספרותית מספקת הקשר אתי, מסבירה את האמיתות הקשות ובכך מקלה על הילד לעכלן (גולדברג 1978 [1935]: 104).

5. החיה הגדולה המעודדת והלא מפחידה

המוטיב של בעלי-חיים גדולים מוצג על-ידי גולדברג כמאפיין של מעשיות רבות וכמרתק ילדים (גולדברג 1978 [1947]: 65). היא ציינה כי בעלי-חיים גדולים מוצגים במעשייה לעתים קרובות כמתלווים לגיבור, מסייעים לו ושומרים עליו: "הילדים מלאי עניין לגבי בעלי-חיים ורואים עצמם כמשתלטים עליהם [כמו הגיבור]; הם אוהבים יצורים גדולים, והממדים היוצאים מגדר הרגיל שובים את לבם" (שם). יוצא אפוא כי המוטיב המפחיד במעשייה מרתק את הילד, מתחבר לעולמו הפנימי ומחזק את ביטחונו בכוחותיו. מתיאור זה ניתן להסיק כי לאה גולדברג הבחינה למעשה כי האכזריות במעשייה משנה את מהותה מסכנה ממשית לכוח פנימי תומך. פרשנות זו חיוקה היוצרת באמצעות

הקבלתה של החיה הגדולה מן המעשייה אל החיה הגדולה שבלבם של ילדים, שאת וידויהם מצאה בספרה של אנה פרויד האני ומנגנוני ההגנה (שם). גולדברג סקרה בהרחבה וידוי של ילד שסיפר "מעשה באריה מאולף הנאמן לו ככלב והשומע בקולו תמיד" וציינה גם וידוי של ילד אחר שראה "את עצמו בדמיונו כבעל ביבר שבו מצויות הרבה חיות גדולות ונוראות: חיות דורסות שאינן מעוות לטרוף בני-אדם משום שהוא, בעל הביבר (הילד המספר) אסר עליהם לנגוע באנשים לרעה. אך יום אחד סרח מישהו מן המבוגרים והילד שעמד על הזירה ציווה על החיות לצאת ולקחת את האיש הרע. הן שבו אותו, הביאוהו למאורה ושפרו עליו שם זמן רב, אך לא טרפוהו." לאה גולדברג הדגישה כי הווידיים הללו נותנים ביטוי נאמן לנפשם של הילדים באשר הם ולא רק לנפשם של ילדים עם בעיות נפשיות.

במאמר "הקטנים והקטנים מאוד" (גולדברג 1978 [1938]) העלתה לאה גולדברג הסבר נוסף להתקשרותם הרגשית של הילדים לבעלי-חיים במעשיות: "אך גם החיות שבאגדות, החיות מעולם אחר, בהיותן שונות, אחרות מאשר האדם, חומר הן לשאלות, לתמיהה ראשונה על החיים" (שם, עמ' 82). כדוגמה לכך ציטטה היוצרת שאלות שהעלו ילדים בנושאים רבים, וכיניהם בנושא המוות, אגב התייחסותם לבעלי-חיים.

6. דרך הסיפור: היגיון אחר – היגיון הרגש

"היגיון משלו", כלומר היגיון מסוג אחר, נמצא על-ידי לאה גולדברג כמאפיין את דרך הסיפור של המעשיות: "באגדה מסתמל בעולמו של הילד עולם יפה, שיש לו היגיון משלו" (גולדברג 1978 [1956]): 89; הדגשה שלי ל.א.). בהתייחס לשיחתה של ענת הקטנה ואמה על "לכלוכית" היא תיארה את ההיגיון האחר של המעשייה כהיגיון של הרגש (שם).

7. מאפיינים סגנוניים – התיאור המפרט והצבעים הדומיננטיים

"לעתים חשוב לו לילד בסיפור מעין זה (אם הוא מסופר בעל-פה ואיננו נקרא מן הכתוב) פירוט 'הדברים הטובים' הנמצאים בסל יותר מכל העלילה. אתה מתחיל לספר: 'זה היה לה בקבוק יין, ועוגות, ושוקולדה, ותפוחים וענבים'... וכמעט שהנך בטוח כי מיד תבוא השאלה מצד השומע המוקסם: 'ומה עוד?' וככל שתוסיף לפרט את שמות הדברים האהובים על השומע הקטן, כן גדל והולך קסמה של האגדה" (גולדברג 1978 [1947]: 64–65). כך כתבה לאה גולדברג על אודות תגובתם של ילדים לתיאור המפורט במעשיות. ההערה שרשמה בסוגריים מעניינת, שכן היא משקפת את הריסון הכמורקלאסי המאפיין את כתיבתה יותר מאשר את מה שמתאים או לא מתאים בכתיבה לילדים. בפו הרב של מילן והרוח בערבי הנחל של קנת' גרהם מושכות את תשומת-לבו של הילד הקורא או המאזין דווקא רשימות ארוכות של מאכלים. לאה גולדברג התייחסה גם לכך שהילד אוהב צבעים, למשל אדום, שגם המעשיות "מעדיפות", והדוגמה היא שוב "כיפה אדומה" (שם, עמ' 66).

רוב המאפיינים שתוארו לעיל הוצגו על-ידי לאה גולדברג כמאפיינים של ספרות "טובה" לילדים, ובהתייחס אליהם היא טענה כי המעשיות מתאימות הן לילדים קטנים שאינם מבחינים בין אמת לבין דמיון, והן לילדים גדולים יותר המבחינים בין המציאות האמפירית לבין האמת השונה שבחלום ובדמיון.

גולדברג תיארה את הילדות כ"יפת אגדות" וכ"רקמת קסמים" (יפה 1994: 41), ובדרך זאת הציגה

את המעשיות ואת הילדות כ"אחיות תאומות" בעלות מהות אחת. היא ציינה במפורש את תרומתה של המעשייה להרחבת עולמו של הילד, להבנת עצמו, ולחיוזוק ביטחונו בעצמו.

לאה גולדברג העריכה את הרמה האמנותית של המעשיות העממיות כגבוהה יותר מזו של המעשיות האמנותיות וסברה שהן מתאימות יותר לילדים: "האגדה האמנותית הפיוטית משיגה רק לעתים רחוקות את החן והאמת שבאגדות העם" (גולדברג 1978 [1947]: 66). היא אף ציינה כי בהשוואה למעשייה חסרה הספרות הנכתבת בדורה דמיון והיא משעממת, וכי רוב הספרים הנכתבים בזמנה "מתחנפים לילד, 'נקיים' מכל דמיון ועלילה [כמו] במעשה הנצחי של השפן שהלך לגינה ואכל כרובית". ולכן: "אי אפשר לפטם את החינוקות בלי הרף באותם הסיפורים". אמנם המעשייה זקוקה לעיבוד, שכן המוטיבים האכזריים שבה אינם מתאימים לילדים, אך עמדה גם על כך שהעיבוד עלול לפגוע בקסמה של המעשייה. לפיכך, לדעתה, העיבוד הטוב הוא זה שישמור "על סגנונה ועל חיוניותה" של המעשייה, לא יסחוט "ממנה את כל עסיס החיים שבה", לא יהיה טפל ומשעמם כמו אותו מעשה בשפן, ויימנע מ"לעשותה דידקטית ו...משעממת עד אין דיו" (גולדברג 1978 [1947]: 66).

כפי שניתן להיווכח, "קול" זה בהלכתה המוצהרת של לאה גולדברג מציג את המעשייה כספרות טובה לילד שמרתקת את דמיונו ותואמת את התעניינותו ותפישתו.

ב. המושג המאוחר של המעשייה לאור הריאליזם המרקסיסטי

בשנות הארבעים והחמישים נתפשה הספרות לילדים בארץ בעיקר ככלי לחינוך לאומי-ציוני. החוגים התרבותיים המובילים הושפעו מתפישותיו החד-ערכיות של הריאליזם המרקסיסטי הסובייטי, שראו בספרות לילדים אמצעי לחינוך קומוניסטי-לאומי (חובב 1986: 20). קני-המידה הקובעים את הערכת הספרות לילדים זיהו את ה"טוב" לילד עם האינטרס הלאומי ואת המתאים לו לקריאה עם האמת הגלויה לעין. גיבור חיובי, פרספקטיבה ורודה ומצבים מהסביבה הקרובה – אלה נחשבו לנושאים הולמים לכתיבה לילדים. כלומר, ספרות ריאליסטית נתפשה כעדיפה על המעשייה הדמיונית, הרחוקה מהווי חי היום-יום של הילד.

תפישתה של לאה גולדברג היתה אסתטית-הומניסטית ועל כן היא לא אימצה את כל העמדות של הריאליזם המרקסיסטי. כך לדוגמה היא התבטאה בחריפות נגד העמדת גיבור חיובי, שנחשב למאפיין מרכזי של "ספרות טובה". טענתה היתה כי הגיבור ה"חיובי" זר ובלתי מובן לילד המצוי (גולדברג 1978 [1958]: 99–101). אולם היא היתה קרובה לאלוהייה התרבותית בארץ, וכמוהו הושפעה מן התרבות הרוסית שלאחר המהפכה (חובב 1986: 16).

מושג המעשייה שהציגה גולדברג באנציקלופדיה חינוכית נאמן לחלוטין לתפישות המעשייה שהיו רווחות בזמנה. המושג הקודם של המעשייה שביטא ידע פסיכולוגי תוך אהבה והערכה לז'אנר – כמו נשכח. יתכן שלאה גולדברג הרגישה שמן הראוי להתאים את המושג לבמה המכובדת, כי הרי אנציקלופדיה חינוכית ייצגה את הקונסנזוס התרבותי של התקופה.

שלושה מאפיינים של המעשייה מוצגים בחיבור זה והם:

1. דמיון, איכות לשונית וריחוק מן המוכר

המעשייה העממית הינה "חומר מעניין, משעשע, מעורר את הדמיון", התורם לפיתוח "תרבות לשונית" של הילד (גולדברג 1978 [1959]: 57). השבח הקצר נבלע בהקשר המדגיש את אי-התאמתה של המעשייה לילדים, ורומז על העדפתה של הכותבת את הספרות הארצישראלית, שעם יוצריה נמנתה. בניגוד למעשייה העממית הדמיונית, שואבת ספרות זו את חומרי הרקע מבין "הדברים הקרובים והפשוטים", הנמצאים בסביבת החיים הממשית של הילד: "הריאליזם של יצירות אלה הוא ברקע, בשימוש בסביבה, בהווי ובעצמים הידועים לילד מחיי היום-יום" (שם, עמ' 62).

2. רצף עלילה חסר קישורים לוגיים, סוף טוב שאינו פתרון

מאפיין אחר של המעשייה שאותו מבקרת לאה גולדברג הוא רצף העלילה. רצף זה חסר קישורים לוגיים וחוליות ביניים: "דרך סיפורן" של המעשיות "עיקרה קפיצות שבהיגיון, פסיחות על חוליות ביניים [...] " (שם, עמ' 57). לדעתה, גם בשל מאפיין זה המעשיות לא מתאימות לילדים: היעדר הקישורים הלוגיים מקשה על הילד להבין את המעשייה.

בהקשר זה הציגה לאה גולדברג גם את הסוף הטוב, המאפיין הידוע של המעשיות, כ"חוסר פתרון" בעיני הילדים, ולפיכך, כבלתי-מתאים להם. מן הראוי לזכור כי שלוש שנים קודם לכן, במאמרה "בין סופר-ילדים לקוראיו", טענה היוצרת טענה הפוכה, שממנה ניתן היה להבין כי למעשייה יש היגיון פנימי משלה. אמנם היגיון זה שונה מן ההיגיון הלוגי, אך הוא משקף נאמנה את הדינמיקה של הרגש

והחלום, והילד מתחבר אליו ודרכו גם אל חוויותיו הפנימיות ואל ה"עולם" (ראה גולדברג 1978 [1956]: 89). הדעה שהוצגה באנציקלופדיה חינוכית עולה בקנה אחד עם העדפתו של הריאליזם המרקסיסטי את העלילה הסיבתית והמסתברת.

3. אכזריות

מאפיין זה מובלט ביותר בפרסומיה המאוחרים של גולדברג. באמצעות קביעות חד־משמעיות חוזרות מדגישה גולדברג כי זהו מאפיין מרכזי של המעשיות, והוא עילה נוספת לכך שהמעשיות אינן טובות לילדים. בהשוואה למאמרים הקודמים, תיאור המאפיין "אכזריות" במעשייה נרחב ומפורט, וכולל גם הסבר של המאפיין על רקע מקורותיו הקדומים – מיתוסים ופולחנים אכזריים. דעה ספקולטיבית זו על התפתחות המעשייה מן הפולחן והמיתוס היתה רווחת בתקופה.

תיאור המאפיין כולל גם הבחנה בין העניין שמעורר ה'אנר במבוגרים – חוקרים מתחומים שונים ומשוררים – לבין השפעתו על ילדים: "אגדות־העם בצורתן המקורית עשויות לעניין אתנולוגים, משוררים, וחוקרי פסיכולוגיה, אולם אינן מתאימות לילדים ואינן עשויות לעורר עניין בהם" (גולדברג 1978 [1959]: 57).

הדעה כי המעשיות "אינן עשויות לעורר עניין" בילדים סותרת את דעתה הקודמת של לאה גולדברג על העלילה המרתקת והמעניינת כמאפיין של המעשיות ועל הקשר הפנימי העמוק המחבר ילדים למעשיות ולגיבוריהן.

מסקנה חד־משמעית עולה מתיאור המאפיינים של המעשייה כפי שאלה באים לידי ביטוי באנציקלופדיה חינוכית: המעשייה כנתינתה אינה "טובה" לילד, וההמלצה היא ברוח הזמן – להגיש לילדים עיבודים מצונזרים ולא את המעשיות עצמן (גולדברג 1978 [1959]: 57). ניתן אפוא לשמור על מעשיות אחדות על מדף הספרות לילדים בתנאי שתעבורנה "גיור כהלכה": יש "לתקן" אותן ולעשותן "טובות" לילד. לאה גולדברג לא פירטה את הקווים המנחים של העיבוד, אולם ניתן להסיק מביקורתה על מאפייני המעשייה כי על העיבוד לעקור את האכזריות מתוך המעשייה, לרסן את הפלא, לשמור אותו בגבולות הסביר והמוכר ולהכניס לעלילה קישורים הגיוניים וחוליות חסרות.

במסגרת הערך על ספרות לילדים באנציקלופדיה חינוכית לא הזכירה לאה גולדברג את הסכנה שיחד עם העיבוד "הולכים לאיבוד" הקסם והחן של העלילה והדמיון של המעשייה. על סכנה זו היא הצביעה בהצגת המעשייה במאמר מוקדם יותר "הסיפור והשיר לילד בגיל הרך" (גולדברג 1978 [1947]: 66). שם ביקרה את אותם סיפורי הילדים שהם "נקיים" מפגמי המעשייה העממית, אך גם "נקיים" מכל דמיון ועלילה.

בניגוד ל"קול" הראשון, ב"קולה" השני של לאה גולדברג אין אזכור לכך כי אף לא אלטרנטיבה אחת תצליח להשיג את הרמה האמנותית הגבוהה של המעשייה העממית. להיפך, היא אף הציגה שרטוט כללי של אלטרנטיבה טובה יותר, המגולמת ביצירות הנכתבות בארץ בדורה, וביניהן גם יצירותיה. אין בהן מחסרונותיה של המעשייה, אך יש בהן ממעלותיה: דמיון ועלילה (גולדברג 1978 [1959]: 62).

הקווים המנחים העיקריים של ספרות הילדים הארצישראלית, שמוצגת כ"הטובה" מן המעשייה, הם:

- א. הימנעות מהצגת מוטיבים פלאיים "אכזריים" מהמעשייה העממית כגון: דרקונים, מכשפות, אמהות חורגות, וכו'.
- ב. הימנעות מהצגת מוטיבים פלאיים מהמעשייה העממית החורגים באופן בולט מן המוכר כגון: ציפור החול והלווייתן האגדי.
- ג. ביות הפלא, הסטתו למוכר ולרציונלי – הכנסת מוטיבים חלופיים שפלאיותם מוגבלת למה שילד יכול לראות מבעד לחלון ביתו: עצים, שפן, פרה וכו'.
- ד. הכנסת מוטיבים "חביבים" בלבד.
- ה. שמירה על קסם המעשייה, הפלא, המזוהה עם דמיון, כדי לעורר את עניינם של הילדים, אך רק בתנאי שהפלא אינו נוגד את הקווים המנחים הקודמים: למשל – אנימציה של היחסים בין בעלי-חיים וגופי טבע, הנבנית על תשתית קרובה לפלא ואינה חורגת באופן בולט ממה שנדמה לילד שהוא רואה ושומע בסביבתו הקרובה.
- ו. התאמה למטרות דידקטיות אידיאולוגיות המזוהות עם טובת הלאום.
- ספרות הילדים ה"טובה" מהמעשייה היא אפוא סינתזה של הרצוי והבלתי-רצוי: היא שומרת על תשתית מבנית בנוסח הפלא ללא התוכן המקורי שלו, מביינת את המעשייה באמצעות הסטת הפלא אל היומיומי. הספרות ה"טובה" לילד מגנה עליו מפני פנטסטי טהור ואמיתי ומעל הכל היא נאמנה ל"מציאות החדשה של עם ישראל בארצו [...]".

ג. השוואה בין שני מושגי המעשייה של לאה גולדברג – המוקדם והמאוחר

מסקנה

העמדת המושג המוקדם של המעשייה מול זה המאוחר מגלה סתירות פנימיות בדעותיה של לאה גולדברג. כך לדוגמה ביקורתה של לאה גולדברג על האכזריות אינה עולה בקנה אחד עם התפעלותה מן האפקט הטוב שיש לחיות הגדולות על הילדים ועם הערכתה את "כיפה אדומה" ו"לכלוכית". הדגשת ההיגיון האחר של המעשייה כשיקוף נאמן של היגיון לבו של הילד אינה עולה בקנה אחד עם הביקורת על דרך הסיפור של המעשייה בשל היעדר קישורים לוגיים; ההתפעלות מן הסוף הטוב והחגיגי של המעשייה, עמו מזדהה הילד, סותרת את הביקורת על "חוסר הפתרון" של המעשייה, המתסכל את הילד הזקוק לפתרון. המושג המוקדם מעיד לדעתי על רגישות ספרותית, חשיבה וראייה לעומק, ואילו האחרון מבטא ציות וסתגלנות להלכי-הרוח השליטים בדורה.

מושג א'	מושג ב'	הערות להשוואה
הזדהות עם הגיבור מעשייה=דמיון	תיאור מודגש. תיאור מודגש, מבליט שהילדים מרותקים לדמיון המעשייה וקולטים אותו כאמת של רגש.	אין ציון. הדמיון מושך אך גם מסוכן.
אכזריות	א. הכרזה על המאפיין כפגם; ב. ציון עקיף על כך שבמעשייה התיאור מעדן את האכזריות ומציגה כסמל.	תיאור מודגש של האכזריות כפגם בלבד.
סיפור העלילה רצף העלילה ללא קישורים לוגיים חוסר התחנפות לקורא הצעיר	סיפור מרתק. המאפיין מוצג כהיגיון אחר. נימת ההערכה: שבח. הבלטה רבה כמעלה.	אין ציון. המאפיין מוצג כפגם. אין ציון.
כשרון סיפורי איכויות סגנוניות	תיאור ארוך. התייחסות למאפיינים ספציפיים.	תיאור קצר. אזכור קצר.
תרומה לנפש הילדים	התרומה הנפשית מתוארת באריכות, הנזק (אכזריות) מוצג בקיצור.	הדגשת הנזק ולא התרומה.
התאמה לצרכים הנפשיים של הילד	התיאור מבליט התאמה רבה, מזהה את המעשייה עם התיאור.	התיאור מבליט אי־התאמה.
התאמה לחשיבת הילד	התיאור מבליט התאמה.	התיאור מבליט אי־התאמה.

2. הקונוונציות של המעשייה בסיפור "מעשה בשלושה אגוזים"

א. תקציר הסיפור

גמד בנה ביתו תחת עץ אגוז שבו חי סנאי. באו ימי הגשמים, העלים נשרו מהעץ והסנאי נאלץ לנטוש את ביתו. הוא פנה לגמד וביקשו לתת לו מחסה בביתו תמורת שלושה אגוזים הצופנים כחובם "סודות ורזים" ושביכולתם להעניק אושר. הגמד הסכים והסנאי היה מאושר. אחר-כך באו ליער שלושה כורתים, שר שלח אותם ליער לכרות עצים, אולם הגמד ביקשם לא לכרות את היער והכורתים נענו: הם לא כרתו את העצים ולא פגעו לרעה בביתו של הגמד. בתמורה, הם הסכימו לקבל את שלושת האגוזים, טומני הסודות והרזים. כאשר שבו הכורתים בלי עצים, כעס מאוד השר, שכן נערה יפה הסכימה להינשא לו בתנאי שיבנה לה ארמון, וכיצד יעשה זאת בלי עצים? הכורתים הציעו לשר שלושה אגוזים טומני סודות ורזים והשר היה מאושר, והכורתים גם כן – כל אחד מהם קיבל מן השר שני שקלי כסף. ארמון לא בנה השר והנערה היפה כעסה, אך היא הסכימה לקבל ממנו את שלושת האגוזים, שבהם צפונים סודות ורזים, ולא היתה מאושרת ממנה. השר נשא אותה לאשה והיא הטמינה את האגוזים בארון ושכחה אותם. לזוג נולד בן, ויום אחד כאשר ההורים לא היו בבית, הוא גילה את האגוזים ואכל אותם. כאשר שבו ההורים הביתה ושמעו את המעשה, הם שמחו וכולם היו מאושרים עד מאוד.

ב. קונוונציות המעשייה בסיפור

בסיפור זה באות לידי ביטוי קונוונציות פולקלוריסטיות כלליות האופייניות לז'אנרים רבים של ספרות עממית וביניהן קונוונציות סגנוניות, מבניות ותמטיות האופייניות במובהק למעשייה. להלן אסקור קונוונציות אלה, תוך בחינת קרבתן למושגי המעשייה המוצהרים של לאה גולדברג.

ב.1. קונוונציות סגנוניות פולקלוריסטיות כלליות

המספר הנוסחאי – במעשייה העממית, בדומה לסוגים אחרים של הספרות העממית, בולטת הקונוונציה של המספר הנוסחאי. בסיפור מופיע המספר הנוסחאי שלוש: שלושה אגוזים, שלושה כורתים עצים.

תיאור לשוני פעלתני-דינמי – הפעלים הם חלק מהדיבור הדומיננטי במעשייה ובסוגים אחרים של ספרות עממית. הפעולות והמעשים בולטים מאוד גם בסיפורה של גולדברג. צ'וקובסקי ראה מאפיין זה כמתאים לספרות הילדים, בטענו שמן הראוי להציג את הגיבורים בספרות לילדים דרך פעולותיהם מבלי להרבות בתיאורם. התיאור במעשייה מצומצם, ובסיפור שלפנינו הוא מצומצם אף יותר. הוא מסתכם במילות תואר כלליות בודדות: "גמד קטן", "ילד בריא ויפה-תואר" ותו לא. ברמת הלשון הסמלית מובחן שינוי משמעותי יותר של פואטיקת המעשייה. במעשייה נראות הדמויות מצומצמות לעשייה ולפעולה רק במישור השטח, במבט עומק הן נתפשות כסמלים. בניגוד לכך, בסיפור של גולדברג חסרה תהודה סמלית.

ב.2. קונונציות סגנוניות מובהקות למעשייה

אלימקום ואלזמן – המעשייה טווה את עלילתה במחוזות הפלא, שאינם קשורים למקום ולזמן קונקרטיים. בדומה למודל המעשייה העממית, אין בסיפור של גולדברג תיאור מקום דמוי ממשות גיאוגרפית-טופוגרפית. ההתרחשויות בסיפור הן "אי שם" בסביבות אופייניות למודל המעשייה העממית: יער גדול, בית קטן של גמד בתוך היער, ארמון. גם תיאור קונקרטי של זמן אין בסיפור.

מטבעות לשון אופייניים למעשייה – בסיפור של גולדברג משולבים מטבעות לשון רבים שזוהו עם המעשייה גם בזמנה. כזהו נוסח הפתיחה: "היה היה ביער גדול גמד קטן". גם בסימול של משימת המבחן של השר מופיע מטבע לשון אופייני למעשייה העממית: "והיו השר ואשתו מאושרים מאוד. [...]

סובלימציה (עידון) – המעשייה כוללת פרטים המציינים סבל ומוות, שאלמלא הסגנון המיוחד המחסיר מן התיאור את ההיבטים המזעזעים ומטשטש את רישומם, היה ביכולתם לעורר אימה. במקום לתאר בפרוטרוט סבל וזוועות, מציינת אותם המעשייה באופן ענייני, בקיצור רב וללא פרטים ממחישים. "עידון" הוא הציון המיוחס למאפיין סגנוני זה. גם ב"מעשה בשלושה אגוזים" נמסרים עיקרי המעשים ללא פירוט ממחיש. כך לדוגמה, כאשר הסנאי נשאר בלי בית, התיאור אינו ממחיש את הרגשתו לנוכח מראה ההרס, לרגשותיו אין זכר בסיפור: "באו ימות הגשמים, נשרו העלים מן העץ. נשאר הסנאי בלי קורת-גג. הלך הסנאי אל הגמד ואמר לו: גמד, גמד, אספנו אל ביתך עד כוא האביב".

בטלהיים (1980 [1976]) ובייחוד לוח"י (Luthi 1970) תיארו מאפיין זה של המעשייה, אך גולדברג קלטה אותו כנראה באופן בלתי-אמצעי מן המעשיות והטמיעה אותו בכתיבתה. בנקודה זו הסיפור קרוב למושג המעשייה המוקדם שלה, המושפע מן התפישות הפסיכואנליטיות. יחד עם זאת, לא תמיד ניכרת בסיפור מגמת העידון, מתואר למשל בכיו של הגמד למשמע כוונתם של הכורתים לכרות את עצי היער ולהרוס את ביתו.

קישוטיות – הזוהר מציין את המעשייה, צבעיה האופייניים הם זהב, כסף ובדולח. אפיון סגנוני זה תואר על-ידי לוח"י וכונה על-ידו "קישוטיות". מושג המעשייה המוקדם של לאה גולדברג מבליט את הצבעים של המעשייה כמאפיין סגנוני מתאים לילד, וזאת בלי להתייחס דווקא לצבעים הזוהרים, אלא לצבע האדום. ב"מעשה בשלושה אגוזים" לא ניתן ציון לצבעים רבים, ומוזכר רק צבע הכסף של הצלחת שבה הניחה אשת השר את שלושת האגוזים, אך די בפרט זה כדי לצייר בזיכרונו של הקורא/מאזין את עולם הזוהר של המעשיות המוכרות. למשמע "צלחת כסף" זורמות האסוציאציות: ארמונות בדולח, זהב וכסף, כדור זהב, תפוחי זהב, פרח זהב וכו'.

הסגנון הקישוטי של המעשייה ניכר גם בסגנון-יתר (Luthi 1970) כגון: הצגה מדורגת של גודל – גדול ביותר, בינוני, קטן ביותר (ראה תיאור המיטות, הצלחות, הכוסות ב"זהבה ושלושת הדוכים", ותיאור השולחן והמיטות בבית הגמדים ב"שלגיה" בנוסח האחים גרים). בסיפור אנו מוצאים פעמיים תיאור מסוגן של האגוזים: "האחד – גודלו כאפונה, / השני – גודלו כביצה, / והאגוז השלישי היה גדול מאוד כמו אשכולית."

לאה גולדברג ציינה ביטוי דומה של מאפיין זה בהתייחסותה לאהבתם של הילדים לפירוט המזונות

שבסלה של כיפה אדומה (גולדברג 1978 [1947]: 65).

דיוק: תיאור מוקצן – גם תיאור של הקצנה אופייני לסגנון המעשייה העממית. על-פי לות'י, תכליתה של ההקצנה לחדד את המבע, להציג את תוכנו בדיוק הרב ביותר. בסיפור של גולדברג המגמה ניכרת בהגזמה הרבה בתיאור חשיבות פתרון חידת האגוזים: "והיה – כל מי שיפתור את סודם / אין כמותו מאושר בעולם." על נוסחה זו חוזרים שוב ושוב בגוונים שונים, כל פעם מישהו אחר הוא המאושר ביותר בעולם: פעם זה הגמד, אחריו כורתי העצים, ואחריהם הבן הצעיר: "הבן הקטן אכל את כולם / עכשו אין כמותו מאושר בעולם".

ב.3. קונוונציות מבניות פולקלוריסטיות כלליות

החזרה המבנית – החזרה המבנית אופיינית למעשייה העממית ולו'אנרים אחרים של הספרות העממית. תחבולה זו היתה מוכרת בתקופתה של גולדברג כמאפיין של ספרות עממית שאומץ על-ידי הספרות לילדים. צ'וקובסקי, הסופר והמבקר הרוסי, שאת כתביו הכירה גולדברג היטב, תיאר את החזרה המבנית כתחבולה המסייעת ללכידת הקשב של הילד. בסיפור "מעשה בשלושה אגוזים" חוזרים במילים כמעט זהות על החשיבות הכמורפלאית של האגוזים. הסנאי, הגמד והכורתים – כל אחד מהם, חוזר פעמיים על נוסחת הפלא, השר מזכיר אותה פעם אחת בלבד ובסיום משמיעה גם המספר.

ב.4. קונוונציות מבניות מובהקות למעשייה

בידוד אירועים זה מזה – גם באופן הצגת האירועים כמנותקים זה מזה, קרוב סיפור זה למעשייה: אירוע מתחיל ומסתיים, ובמעבר לשלב הבא – רישומו נשכח ולא נשאר ממנו זכר. הכמה כולה מוקדשת לאירוע הנוכחי והוא עומד בבידודו עד לשלב הבא אחריו. טכניקה זו של הארת הרגע הנוכחי והצללת הרגע הקודם מאפיינת את המעשייה העממית. לאחר שהגיבור יוצא מן הבית, משתכחים ממנו הוריו, ובמעשיות רבות לא ישוב אל הבית ואף לא יזכור אותו. כך גם ההתרחשויות במסע ההרפתקאות במהלכו נפגש הגיבור עם יצורים מסוימים ומקבל מהם אובייקטים פלאיים. האובייקט נשאר, אולם בדרך-כלל המעניק נשכח. לות'י ראה בבידוד האירועים טכניקה אופיינית למעשייה שנועדה ליצור הצגה חדה, ברורה ומדויקת. כך ב"מעשה בשלושה אגוזים" עם חלוף הקטע נשכח גיבורו: הגמד שוכח מהר את הסנאי, הכורתים שוכחים את הגמד, השר שוכח את הכורתים והנערה, שהפכה לאשת השר, "שמה את שלושת האגוזים/ על צלחת של כסף/ והטמינה אותם בארון עד בוא שעתם, – ושכחה אותם שם".

תפקידים סיפוריים – הזיהוי של דמויות המעשייה עם פעולותיהן הביא את פרופ, חוקר המעשיות הרוסי, להגדיר את הדמויות כפונקציות סיפוריות (Propp 1970 [1928]: 88–91):
° גיבור או גיבורה – הגיבור משמש ציר של העלילה, כל חוליות הרצף חוברות אליו, והעניין מתמקד בו: מה יעשה, מה יקרה לו, אילו משימות מבחן תוטלנה עליו, אילו מזיקים יפגוש, כיצד יתגבר עליהם, מי יבוא לעזרתו ומה יקרה בסופו. בתפקיד זה משמשים מוטיבים דוגמת: נסיך, בן רוזן, נסיכה, בת אציל, האחוז הצעירה, בת חורגת, האח הצעיר, חייל, צייד.

° עוזר – תפקידו לבצע משימות המוטלות על הגיבור. בתפקיד זה יכולים להופיע מוטיבים של בעלי-חיים ובני-אדם בעלי תכונה פלאית כדוגמת איש האוכל ואוכל, ונשאר רעב, איש שקר לו והופך גם כבשן לזהט לכפור וכו'.

° מעניק – תפקידו להעניק חפצים פלאיים לגיבור או עצה טובה. מוטיבים הממלאים תפקיד זה הם: טייה, גמד, אשה זקנה, איש זקן, מלך החסידות, מכשפה וענק הנאלצים, בעל-כורחם, להעניק לגיבור חפצים פלאיים.

° מזיק – תפקידו להפריע לגיבור ולמנוע ממנו להצליח. מוטיבים רווחים בתפקיד זה הם מכשפה, אם חורגת, חיה, ענק, גמד.

° משלח – המשלח גורם לגיבור או לגיבורה לנטוש את הבית ולצאת לדרך, פעמים רבות המוטיבים "אם" ו"אב" ממלאים תפקיד זה.

° גיבור מזויף – תפקידו לסלק את הגיבור, לגזול את מקומו ולהתהדר בהצלחתו. מוטיבים רווחים בתפקיד זה הם האחים הגדולים והכלה הלא-אמיתית.

במעשייה גיבור אחד מהווה את ציר הסיפור כולו – דמויות אחרות סובבות אותו, משרתות אותו, מזיקות לו, או מהוות מושא להשתוקקות שלו. בסיפור "מעשה בשלושה אגוזים" ניכרת סטייה ממבנה זה. בכל אחד מן הקטעים מתחלף הגיבור: בקטע הראשון הסנאי הוא הגיבור, בשני – הגמד, בשלישי – כורתי העצים, ברביעי – השר ובקטע האחרון – הילד. ניתן לראות בכל אחד מהם גיבור, מכיוון שהם עונים על התנאים המגדירים תפקיד סיפורי זה: א. הקורות את כל אחד מהם הן לביטול של קטע נתון; ב. בקטע המסוים התיאור מתמקד בקושי חמור שאליו הוא נקלע ובסילוקו.

סטייה נוספת מדגם המעשייה באה לידי ביטוי בכך שמלבד תפקיד הגיבור ממלאת כל דמות תפקידים סיפוריים נוספים. כורתי העצים, השר והנערה ממלאים תפקיד של גיבור ושל מזיק כאחד. בכואם לכרות את היער מאיימים כורתי העצים על הגמד ועל היער ובכך נתפשים כמזיק. מזיק בפוטנציה הוא גם השר – כאשר חוזרים כורתי העצים בלי עצים מרחפת עליהם אימה, השר אמור להענישם מאחר שלא מילאו את מצוותו. בדומה לכך הנערה: בכוחה היה לדחות את השר שלא עמד במשימת מבחן. הצגת המזיק כאיום מרחף ומרוחק, המנוטרל מיד, נוטלת ממנו כל עוקץ של רוע או סבל. גלוי לעין הקשר בין מעשה היצירה להלכה הסדורה המאוחרת של היוצרת.

הגיבור של קטע אחד עובר בקטע העוקב ברצף לתפקיד של מעניק ושל עוזר. הוא נותן את שלושת האגוזים שקיבל למישהו אחר ועל-ידי כך עוזר לעצמו להתגבר על הקושי. כל דמות ממלאת אפוא לפחות שלוש פונקציות (גיבור, מעניק, עוזר), שבמעשייה מיוחסות בדרך-כלל לדמויות נפרדות. התפישה האידיאולוגית הסמויה היא כי גיבור הוא זה העוזר לעצמו, זה הפותר בעצמו את הקשיים, שאינו תלוי בעזרה חיצונית. התנהגות המכוונת על-ידי שיקולים הגיוניים – זהו הערך המובלע בתיאור הגיבור כהרכב של פונקציות רבות. תפישה אידיאולוגית-ערכית זו זוכה לביטוי מודגש בעיצוב דמות הילד בסיפור (ראה בהמשך).

פונקציות עלילתיות – על-פי מדגם של מעשיות עממיות רוסיות עמד פרופ על 31 פונקציות עלילתיות (Propp 1970 [1928]: 26–65). קיומן של פונקציות אלה מהווה לדעתו את המאפיין הבולט

ביותר של הז'אנר. פרופ ביקש להפריך את הטענה שעלתה בחקר הפולקלור הגיאוגרפי-היסטורי (שם, עמ' 7-16), שזיהתה במרכיבים התמטיים את המאפיינים המובהקים של המעשייה. פרופ מציין כי מעשיות קצרות נבנות סביב מהלך אחד, הנפתח עם מצב רגיעה, המופר מיד על-ידי הגירוש של הגיבור או יציאתו מהבית ומסתיים בטוב המוחלט והמושלם, האופייני למעשייה. לאחר היציאה מן הבית נקלע הגיבור למשימות מבחן, לעימותים עם מוזיקים ולפגישות עם עוזרים. מעשייה ארוכה כוללת שני מהלכים או יותר, וכל מהלך בתווך מוביל את הגיבור להסתבכות נוספת ורק בסיום משיג הגיבור את ההצלחה המיוחלת.

בסיפור "מעשה בשלושה אגוזים" לא נמצא את כל הפונקציות שהציג פרופ, אולם אלו שישנן הינן מהחשובות ביותר:

איום – מוזיק או מוזיקים מאיימים על הגיבור.

משא ומתן – המעניק או העוזר מנהלים משא ומתן עם הגיבור: הם עוזרים לו כתנאי שהוא נותן להם משהו בתמורה.

הענקת חפץ פלאי – יצור (בדרך-כלל פלאי, גמד, פיה וכו') מעניקים לגיבור חפץ פלאי או עצה כיצד להשיג חפץ פלאי.

פתרון מושלם: הצלחת הגיבור – בעזרת חפץ פלאי/חפצים פלאיים/עוזר פלאי מצליח הגיבור לפתור משימות מבחן שהוטלו עליו על-ידי הכלה או על-ידי אביה.

סוף טוב: נישואין ו/או כתר מלכות ו/או השגת עושר.

"מעשה בשלושה אגוזים" כולל שני מהלכים עיקריים: הראשון נפתח עם אזכור קצר של רוגע – גמד בנה ביתו תחת עץ אגוז וסנאי חי לו מאושר בעץ. בדומה למעשייה, מופרת הרגיעה מיד: ימי הגשמים באים, העלים נושרים מהעץ, והסנאי נאלץ לנטוש את ביתו. הסנאי בסיפורנו לא הרחיק לכת, אלא פנה לגמד הגר מתחת לעץ וביקש ממנו לתת לו מחסה בביתו תמורת שלושה אגוזים הצופנים בחובם "סודות ורזים" ומעניקים אושר. המהלך מסתיים בכי טוב, הסנאי מקבל את מבוקשו והוא מאושר.

זהו מהלך קצר הנפתח ומסתיים בנוסח קרוב למעשייה, אך חסרה בו חוליה בתווך: עימות מסוכן עם מוזיק. בדרך זאת מוצג לילד עולם טוב ובטוח בעיקרו. הסטייה היא ברות מושג המעשייה המאוחר של לאה גולדברג: המצב הקשה נפתר מיד והגיבור של המהלך (הסנאי) לא יסתבך יותר. משא ומתן, ה"קח ותן" בינו לבין הגמד, מוליד מהר אל הפתרון המלא.

המהלך השני ארוך יותר, ומורכב משני חלקים קשורים החותכים זה את זה: פרשת הכורתים והגמד ופרשת השר, הכורתים והנערה. במהלך השני חוזרות שוב ושוב הפונקציות איום, משא ומתן, הענקה, פתרון וסוף טוב. הכורתים, שנשלחו על-ידי השר לכרות עצים מן היער, מאיימים על היער ועל הגמד הגר בו. האיום מתבטל מהר יותר מאשר במעשייה: הגמד, בניגוד לגיבור המעשייה, נשאר בביתו לאחר שהעניק לכורתים את שלושת האגוזים, צופני הסוד, והללו אינם מבצעים את משימתם. במעשיות רבות מאיים הגיבור על בעל חפץ פלאי, וזה, על מנת להשתחרר מן המצוקה, נותן לגיבור את החפץ הפלאי. הגמד נשא ונתן עם הכורתים, כפי שהסנאי נשא ונתן עמו, נתן להם את האגוזים המופלאים, והללו לא כרתו את היער. האיום מוסר, ואין מאושר מהגמד. הכורתים, הבאים אל השר בלי עצים,

חשים מאוימים על-ידו, ונושאים ונותנים עמו. הם נותנים לו את שלושת האגוזים ומקבלים תשלום ואז: "ואין כמותם מבסוטים בעולם". עתה זה תורו של השר להרגיש מאוים, שכן הוא הבטיח ארמון לנערה יפה, שאת ידה ביקש, אך אינו יכול למלא את הבטחתו. הנערה כועסת, והשר נותן לה את האגוזים שבהם צפונים סודות ורזים. האגוזים מוצאים חן בעיניה, היא נישאת לו ו"היו השר ואשתו מאושרים מאוד". בדומה למעשייה מגיעים לנישואין, אך בניגוד למעשיות רבות הסיפור ממשיך אחרי הנישואין. לזוג נולד בן יפה ונהדר, וכאשר ההורים אינם בבית, מגלה הילד את האגוזים שאמו הצפינה בארון בצלחת כסף, ואוכל אותם. ההורים חוזרים, שומעים את המעשה ושמים מאוד בכנס הקטן. הפרת טאבו לא היתה מתקבלת בקלות שכונו במעשייה.

לסיכום, הפונקציות בעלילת הסיפור דומות למעשייה, שכן אירועים של "קח ותן" כלולים במילון המוטיבים של המעשייה העממית. כך לדוגמה, ב"שליגיה" מסכימים הגמדים לשכן את הגיבורה בביתם בתנאי שתבשל, תנקה ותכבס עבורם. גם הנישואין-בתנאי אינם זרים למעשייה – במעשיות מסוימות יזכה הגיבור בידה של נסיכה בתנאי שיפתור משימת מבחן. הצלחה באירוע המבחן היא תנאי מוקדם ליצירת בית משלך, וכישלון במבחן מעביר חלחלה, שכן, לרוב, פירושו אובדן חיים. נישואין והולדת בן, החותמים את הסיפור של גולדברג, מציינים "סוף טוב" כמו במעשייה העממית.

קישוריות פלאית – במעשיות רבות ממלא הפלא פונקציה של קישור (אורבך [בדפוס]). הקישוריות נוצרת על-ידי תחבולות המעבירות את הגיבור מחוליה לחוליה ברצף העלילה. ללא הפלא, הדמויות היו נכשלות ועלילת המעשייה לא היתה מתקדמת אל הסוף הטוב. בסיפור "מעשה בשלושה אגוזים" שלושת האגוזים מוצגים כבעלי כוחות שאינם פחותים מהפלא, על אף שהאגוזים עצמם אינם מוצגים כתופעה פלאית. כך לדוגמה אין הם מביאים ל"צמיחה" בן-רגע של ארמון שהשר נדרש לתת לנערה, ואף לא מתגלים בתוכם אוצרות כמוסים. טיבו של הפלא אינו ברור אף בסיום – שומעים על רזים הטמונים באגוזים בלי לדעת מה הם. הרושם כללי ומעורפל בלבד – והפלא עצמו איננו: "ובבהם שלושה סודות ורזים / והיה כל מי שיפתור את סודם / אין כמותו מאושר בעולם".

בדומה למעשייה, קישוריות הרצף בסיפור היא פלאית – בכל שלב בסיפור חפץ כמו-פלאי (האגוזים) מעביר את הגיבורים מסכל לאושר. מסירתם של האגוזים מדמות אחת לאחרת מביאה לביטול הקשיים טרם יציאתם אל הפועל. שוב ושוב, שלב אחר שלב, מהווה הסוד הטמון באגוזים פיתוי חזק – הוא משכנע את הכורתים, את השר ואת הנערה לזנוח את כוונותיהם הראשונות, כאשר די בהבטחה הטמונה באגוזים להביא ליישור ההדורים. בדרך הנעימה ביותר נמנעים הרס וחורבן, ענישה ומוות, פרידה וסכל. די בהבטחה מעורפלת לסוד פלאי בכדי לנצח בן-רגע, בדומה לפלא ממש, את כל האיומים והקשיים, ובדומה למעשייה העממית היא מקדמת את הגיבורים השונים אל ההצלחה. ניתן לפרש את הצלחת האגוזים כהפעלה נכונה של תכונה מעשית, ניהול משא ומתן שקול בשעת משבר במקום היחסות יצרית לייאוש, כעס, הרס או גאווה ריקה. האגוזים דומים למטבע העובר מיד ליד – "המוכרים" ו"הקונים" כאחד יוצאים ברווח מן העסקה והתוצאה מספקת.

התמוססותו של הפלאי בולטת בייחוד בסיום: הילד שנולד לשר ולאשתו מגלה את האגוזים, אוכל אותם ו"אין כמותו מאושר בעולם". וכך, מוצגים לפתע האגוזים כמזון בריאות לילד. הטרנספורמציה

של הפלא לכמו־פלא מובנת לאור המושג המוצהר המאוחר של היוצרת, אך המהפך בעלילה אינו סביר. לדעתי, סבירים יותר המהפכים במעשייה העממית ובמעשיות מאוסף האחים גרים, היות שבהן ברור מה הפלא הטמון בחפץ מסוים. כך לדוגמה, ברור כי פלאיותה של מפית המשאלות במעשייה "התרמיל, הכובע והקרן" מאוסף האחים גרים, היא סגולתה להגשים כל משאלה לגבי מאכלים, וברור מדוע הפחמים בסיפור חושקים במפית הפלא ונותנים לגיבור חפצים פלאיים אחרים תמורתה. ברור גם שהגיבור לא היה משיג את מבוקשו ללא החפצים הפלאיים שקיבל מהפחמים. פיתוח הציפייה לפלא וניפוצה מביא, לדעתי, לאכזבה. הקורא והמאזין מצפים לאורך כל הסיפור לשמוע מה הוא הסוד הטמון באגוזים, אולם אינם מקבלים את התשובה שלה השתוקקו. מבחינה זו הסיפור אינו מספק את הילד, וכנראה, הוא קשה להבנתו אף יותר מהמעשיות המחסירות פרטים וחסרות סבירות רצייונלית.

בסיפור ההורים שמחים וגאים על חוכמת הבן כמו אין סתירה בין הסתרת האגוזים, הרומות על טאבו, לבין לקיחתם בלי לבקש רשות. גם בנקודה זו מצטיירת סטייה מן המעשייה העממית: לטאבו ניתן במעשייה ציון מודגש בהרבה והורים כועסים כאשר בנם או בתם מפירים איסור. גם סטייה זו משקפת את התאמת הקונוונציה ביצירה למושג המאוחר של גולדברג על אודות המעשייה.

כ.5. קונוונציות תמטיות מובהקות למעשייה

מוטיבים – בחקר הגיאוגרפיה־היסטורית של הפולקלור הובחן בין קבוצות שונות של מוטיבים: דמויות, פעולות ומצבים (Thompson 1977 [1946]). הפלא הוצג כמאפיין מובהק, ולעתים אף דומיננטי של המעשייה, יסוד על־טבעי שאין להבינו על בסיס הניסיון האמפירי, אך גם אין לראותו כיוצא־דופן בעולמו של הסיפור (Luthi 1970: 46). לא כך נתפש הנס האופייני ללגנדה הדתית או העל־טבעי הדמוני ומפלצתי בלגנדה המקומית (שם).

להלן המוטיבים של המעשייה בסיפור:

שלושה אגוזים – זהו המוטיב הבולט ביותר בסיפור, המופיע בכותרת ושכ בסיום כל חוליה בעלילה. תיאור האגוזים הטומנים "סודות ורוזים" וכן ההבטחה ש"כל מי שיפתור את סודם" יהיה המאושר באדם, מעוררים אסוציאציה לפלא. החזרה הקבועה על תיאור האגוזים נשמעת כמו לחש מאגי: "כי לא פשוטים הם האגוזים / בהם שלושה סודות ורוזים / והיה – כל מי שיפתור את סודם / אין כמותו מאושר בעולם".

מוטיב אגוזי הפלא מופיע במעשיות רבות, למשל במעשייה "תנור הברזל", שאחד הנוסחים שלה כלול באוסף האחים גרים. במעשייה זו נסיכה משחררת בן מלך מתוך תנור ברזל שהיה ביער, הם קרובים להינשא, אולם לאחר שהנסיכה מפירה טאבו, נעלם בן המלך. הנסיכה יוצאת לחפש אחריו ולאחר זמן־מה היא מגיעה לבית קטן של קרפדה זקנה ושמנה. זו מיעצת לה כיצד להגיע אל בן המלך וגם מעניקה לה חפצים פלאיים שונים, וביניהם שלושה אגוזים, שיעזרו לה להשיג את מבוקשה. סודם של האגוזים מתגלה לנערה בדיוק בשעה שהיא זקוקה לטמון בתוכם: שמלות יפהפיות. הודות לשמלות הללו היא גוברת על קשיים שהציבה בפניה כלה אחרת, וזוכה באהובה. המוטיב הפלאי משרת את המשאלה הכמוסה ומביא להגשמתה.

מתוך: "מעשה בשלושה אגוזים" בתוך: רירה להשכיר, כך ולא כך, מעשה בשלושה אגוזים. גולדברג לאה, איורים: שמואל כץ. מרחביה: ספרית פועלים 1970.

לאורך הסיפור "מעשה בשלושה אגוזים" שומעים שוב ושוב שבאגוזים טמון פלא, אך ההבטחה לפלא אינה מתממשת. בסיום מגלים כי האגוזים הם למאכל בלבד. הפלא נטול פלא, הסוד הוא תכונה טבעית של האגוזים. אך הדרך של הצגת הכמוּפלא דומה למעשייה.

הפלא אינו מעורר תדהמה בדמויות מן המעשייה, כך גם מגיבות הדמויות בסיפור של גולדברג למראה שלושת האגוזים הכמוּפלאיים. לאה גולדברג לא קראה כמוכן את ספרו של לוח"י המציג היבט זה כאופייני לפלא, אלא קלטה אותו כנראה בדרך אינטואיטיבית מהמעשיות שקראה. אף לא אחד משני מושגי המעשייה המוצהרים של גולדברג אינו מתייחס להיבט זה של הפלא.

גמד – הגמד הוא דמות הפועלת בשתי החוליות הראשונות של הסיפור. השם "גמד" טעון אסוציאציות מעולם המעשיות: קטנות הקומה, כוחות על-טבעיים, מגורים ביער. כמעשיות פוגשים בדרך-כלל ארבעה טיפוסים של גמדים:

הגמד גומל לגיבור/ה על מילוי נורמה אתית: הגיבור משיב בנימוס על ברכחו של הגמד, מחלק עמו את מזונו או מנקה את ביתו. בתמורה, מעניק הגמד חפצי פלא המקדמים את הגיבור להצלחה, ובמקביל מעניש הגמד את יריביו, המתעלמים מן הנורמות ופוגעים בהן. הגמד, המאשר התנהגויות נורמטיביות בלבד, והמחמיר עם התנהגויות בלתי-נורמטיביות, מייצג לדעתי במישור הסמלי את ה־super ego של האדם. דוגמה לטיפוס זה נמצא כמעשיות "מי החיים" ו"שלושה גמדים ביער" מאוסף האחים גרים.

בדרך מקרה, הגיבור פוגש גמד הרואה בו את אדונו והופך לעוזרו הפלאי ומבצע את כל משאלותיו.

דוגמה לכך היא הגמד במעשייה "האור הכחול" מאוסף האחים גרים.

הגמד עוזר לגיבורה בתנאי שתיתן לו את הבן שייוולד לה בעתיד. במקרה זה הגמד ממלא בסיפור תפקיד כפול – הוא מזיק, אך גם מעניק ועוזר. דוגמה לאפשרות זאת נמצא במעשייה "רומפלשטיילצקין" מאוסף האחים גרים, שתורגמה ועובדה על ידי שלונסקי תחת השם "עוץ-לי-גוץ-לי". טיפוס זה של גמד מסמל לדעתי חרדה המתלווה למשאלות ההצלחה. תחושה זו ניכרת אצל בני-אדם הנרתעים לבטא התפעלות מהישגיהם מפחד העין הרע.

במעשיות פוגשים גם טיפוס של גמד רשע ומזיק בלי סיבה נראית לעין: חמדן, שקרן, מסוכן. כזהו למשל הגמד במעשייה "לובנשלג ואודמורד", שהפך נסיך לדוב וגנב ממנו את אוצרות הזהב שלו. במישור הסמלי מסמל לדעתי טיפוס זה את ה-id.

הגמדים במעשיות ניחנים בסגולות פלאיות. במעשייה "שלושת הגמדים ביער", הגמדים מעניקים לגיבורה בחורף את התותים האדומים שאמה החורגת דרשה ממנה להביא, ובנוסף הם מעניקים לה שלוש מתנות: להיות יפה יותר בכל יום, לפלוט מטבע זהב עם כל דיבור ולהינשא לנסיך. הם גם הופכים את הביקתה שלהם לארמון מפואר ומעניקים לה אותו. לעומת זאת, את אחותה העצלה והאנוכית, הנוהגת בהתנשאות ובחוסר התחשבות, הם שולחים הביתה, ושלוש "המתנות" שמעניקים לה הן: להפוך כל יום שחורה יותר ויותר, לפלוט לטאה מן הפה עם כל דיבור ולמות מוות משונה.

רומפלשטיילצקין הגמד טווה זהב מקש והגמד ב"לובנשלג ואודמורד" הופך נסיך לדב.

בניגוד לגמדים במעשיות, בסיפורה של לאה גולדברג הגמד אינו ניחן בסגולות פלאיות, הוא מקבל את האגוזים שבהם טמונה הבטחת הפלא מן הסנאי ומוסר אותם הלאה לשלושת האנשים ומציל את עצמו מפורענות. מבין האסוציאציות של גמד מעולם המעשיות מתממשות בסיפור קטנות הקומה והמגורים ביער. האסוציאציה של הגמד כבעל כוחות על-טבעיים אינה מופיעה. ריקון הפלא מתוכנו העל-טבעי ניכר, הקרבה לאידיאולוגיה המרקסיסטית-ריאליסטית בולטת.

° בעלי-חיים – השוואה בין הסנאי המופיע בסיפור של גולדברג לבין המוטיב "בעלי-חיים" במעשייה מגלה הבדלים רבים בשימוש כמוטיב זה. במעשייה מופיעים בעלי-חיים פלאיים בנקודות בודדות ברצף, עוזרים או מזיקים לגיבור, ונעלמים. כך לדוגמה במעשייה "מלכת הדבורים" מאוסף האחים גרים, הנמלים מופיעות ברגע קריטי, עוזרות לגיבור ועוזבות. במעשיות רבות (למשל "מלך הצפרדע") אדם עובר מטמורפוזה והופך לבעלי-חיים, ולהפך: בעלי-חיים הופך לאדם.

הסנאי בסיפור של גולדברג נותן לגמד את שלושת האגוזים שהיו לו וממלא בדרך זאת פונקציה של מעניק. הוא גם מדבר, ועובדה זו מתקבלת בסיפור כטבעיות בדומה לדיבור של בעלי-חיים במעשייה העממית. אך בהשוואה אליהם פלאיותו של הסנאי שטחית בלבד.

° פחמי – המוטיב "פחמי" מופיע במעשיות ככינוי לכורת עצים, המפיק פחמים מעצים. שלושה פחמים מופיעים במעשייה "התרמיל", הכובע והקרן" מאוסף האחים גרים. שלושתם נהנים לאכול את המעדנים שמעלה מפית הפלא של גיבור הסיפור ושלושתם מציעים לו תמורתה חפצים פלאיים, העוזרים לגיבור לממש את רצונו. גם שלושת הפחמים ב"מעשה בשלושה אגוזים" מגישים לשר אגוזים, העושים רושם פלאי, אולם בסיום הסיפור הרושם מתפוגג.

° השר – שר הינו מוטיב מוכר במעשיות-העם הרוסיות, והוא מקביל למוטיב "מלך", "אציל" ו"רוזן" במעשיות האחים גרים. בסיפור "מעשה בשלושה אגוזים" הוא משמש בתפקיד המשלה – הוא שולח את הכורתים לכרות את עצי היער. בנוסף, הוא ממלא תפקיד של גיבור. בדומה לגיבור במעשייה הוא מבקש לשאת נערה לאשה, ולשם השגת המטרה נדרש ממנו לעמוד במשימת מבחן. בדומה לגיבור המעשייה, מקבל השר עזרה, והודות לה עובר בהצלחה את משימת המבחן ונושא לאשה את הנערה שבה חפץ. אך השר, כפי שראינו לעיל, אינו גיבורו היחיד של הסיפור, אלא אחד מרבים.

° הנערה – בדומה לנסיכה במעשייה, הנערה שאותה מבקש השר לשאת לאשה היא יפה, וכמו במעשייה נרמז כי הגיבור חפץ בה יותר מכל. במעשיות רבות נסיכות מטילות על הגיבור משימת מבחן, ובדומה להן גם הנערה מטילה על השר משימת מבחן: לבנות ארמון. כמו במעשיות שבהן משימות המבחן מלוות באיום על כישלון, גם בסיפור שומעים שאם השר לא יצליח למלא את המשימה, לא יזכה בנערה. הנערה מעוצבת בהתאמה למוטיב "הכלה-נסיכה" של המעשייה. במעשיות רבות לכלה-נסיכה יש צביון פלאי. כך לדוגמה, ב"ארנב הים" מאוסף האחים גרים יש לנסיכה שנים-עשר חלונות פלא בארמון, ודרכם היא רואה כל מה שנמצא מחוצה לה בעולם. במעשייה העממית האנגלית "מלך החסידות" הכלה-נסיכה היא בתה של מכשפה, היכולה לעוף בעזרת כנפיים שחורות. ב"מעשה בשלושה אגוזים", לעומת זאת, לכלה אין אף סגולה פלאית וגם המשימה שאותה היא מציבה כתנאי לשר אינה בעלת צביון פלאי. ניכרת כאן ההתאמה למושג המעשייה המאוחר של היוצרת.

° הילד – בסיפור של גולדברג מופיע הילד בחוליה המסיימת בלבד. במעשיות רבות משמש הילד כגיבור: באחדות הוא נשאר ילד לאורך הסיפור כולו (ראה "כיפה אדומה" ו"הנול וגרטל"), ובאחרות הוא מוצג כילד בתחילת הסיפור ובסופו הוא מתחתן, מבלי שלפני כן ניתן לכך ציון מפורש על התבגרותו (ראה "שלגייה" ו"לכלוכית"). בשני המקרים הילד ממלא תפקיד של גיבור לכל אורך הסיפור. נהוג לפרש את עלילת המעשייה נוסח גרים כסמל לתהליך התבגרות (Luthi 1970: 109–120). בתחילת המעשייה, עם היציאה מן הבית מופרת ההרמוניה של גיל הילדות, הגיבור יוצא מהבית או מגורש ממנו, הקשיים שאליהם הוא נקלע בדרך מתפרשים כסמל לבלבול ולסבל המציינים את תהליך החיפוש העצמי בגיל ההתבגרות. הסוף הטוב של המעשייה הוא חוליה הצומחת מתוך תהליך רכיב-שליבים והוא מסמל הרמוניה חדשה, בדרך-כלל של הגיבור עם בת-זוג או של הגיבורה עם בן-זוג. הקונפליקט עם ההורים או עם האחים, הפותח את הסיפור, נפתר, וכן נפתרים הקונפליקטים הפנימיים הכרוכים בתהליך ההתבגרות.

היעדר קטעים מסוג זה בסיפורה של גולדברג הולם את ההמלצה המובלעת בהלכה הסדורה המאוחרת שלה: להרחיק את "הקטעים הקשים" מן המעשייה. הילד המופיע בסוף הסיפור של גולדברג, אינו קשור לפלא כלל, אינו נדרש לבצע משימות פלאיות ואף אין לו סגולות פלאיות. היצירה נאמנה אפוא ל"אני המאמין" של גולדברג שלא להתרחק מן ההיגיון.

באכילתו את האגוזים מגשים הילד את חלום האם הישראלית בשנות החמישים והשישים, הרצה אחרי הצאצא הקטן עם הבננה והשמנת. החזון שהילד שומע הוא: "תאכל טוב ותגדל חזק ובריא". בנוסף לכך הילד בסיפור, הנוטל לידי יוזמה ואף מתעלם מאיסורים, מייצג את הילד האידיאלי, בעל

היכולת לעזור לעצמו. זהו הצבר החופשי והחזק, החכם והאמיץ, המגשים את ציפיות הוריו. ההתנהגות נוסת הצבר הנערץ היא, ככל הנראה, סוד האושר הטמון באגוים. הרציונליזציה של הפלא וכיבושו במציאות הקטנה של הילד בולטים. תפישת המעשייה המאוחרת של גולדברג מקבלת ביטוי מלא ביצירה.

במעשייה העממית הסוף הטוב מציין מהפך בחיי הגיבור, שעולה משפל המדרגה לפסגת האושר וההצלחה, רגע לפני הסוף כשפסע היה בינו לבין המוות (אורכך, [בדפוס]). בסיפור של גולדברג, הילד הקטן מאושר מאוד בסוף, אך אין בכך כל שינוי ביחס למצב הקודם – גם לפני כן היו הוא והוריו מאושרים מאוד. בניגוד למעשייה העממית, אין וגם לא היו קונפליקטים כלשהם בין הבן לבין ההורים: אין בעיות, כולם מאושרים, ולאורך הסיפור כולו אף צל אינו מעיב על תחושת האופטימיות.

היצירה מציגה תפישה חינוכית על־פיה יש ללמד את הילד כי ה"רע" אינו טבוע בטבע האנושי ובעולם. ניתן להפוך את הרע ל"טוב", ומשא ומתן חכם מיטיב עם כולם. מבין השיטין מצטייר מושג הילד של גולדברג: הילד הוא יצור חמוד, תמים וטוב. תפקידו של המבוגר להגן על הילד מחרדות קיומיות על־ידי הכחשתן. בטלהיים ביקר תפישה זו, וראה את סכנתה בבלבול היוצרות: הילד חווה חרדות ופחדים ובא בעימות עם הוריו ואחיו, ואילו העולם המצוננר, הסינתטי, שהסיפור מציג כאמת, סותר את התנסויותיו ואת חוויותיו האישיות. מבחינה זו נראה כי הילד ביצירה שונה מהילד הסובל בעטים של מבוגרים (גם הורים) במעשיות האחים גרים ובמעשיות הרוטיות, ובמיוחד שונה הוא מהילד הרגיש במעשיות אנדרסן.

מצאנו אפוא כי גם המוטיבים הפלאיים מצייתים למושג המעשייה המוצהר והמאוחר של גולדברג. ניכרת סלקציה ברורה של האין והיש: אין דרקונים, אין מכשפות, אין אמהות חורגות, אין חיות רעות ואין אחיות חורגות או אחים לועגים, המאיימים לקחת מהגיבור את מקומו. המוטיבים שנשאבו מהמעשייה נופו מכל שמץ של רוע ואכזריות, אך גם ניטלה התהודה הסמלית, האופיינית להם במעשייה העממית. ייתכן שזו תוצאת לוואי של עיקור תוכנו של הפלא ושל ביטולו המוחלט של הרוע, שהן מן הדרישות העיקריות של המעשייה ה"טובה" לילד כפי שנוסחו באנציקלופדיה חינוכית.

ממצאים

ביצירה נעשה שימוש נרחב בקונוונציות סגנוניות, מבניות ותמטיות מובהקות למעשייה, וגם בקונוונציות פולקלוריסטיות כלליות, שאין להן ביטוי במושגי המעשייה המוצהרים של היוצרת. לכן בהשוואה ליצירה נראים מושגי המעשייה המוצהרים של לאה גולדברג דלים. תיאורה את קונוונציות המעשייה, במיוחד באנציקלופדיה חינוכית, היה חלקי, כוללני ולקוני, ולעתים בגדר רמז בלבד. להלן טבלה המציגה את קונוונציות המעשייה שנמצאו ביצירה מול שני המושגים המוצהרים:

מ"עשה בשלושה אנוזים"	מושג מעשייה א'	מושג מעשייה ב'
1. קונוונציות סגנוניות פולקלוריסטיות כלליות המספר הנוסחאי. תיאור לשוני פעלתני-דינמי.	אין ציון. משתמע במרומז.	אין ציון. משתמע מהתיאור הכוללני על התאמת שפת המעשייה לילד.
2. קונוונציות סגנוניות מובהקות למעשייה אל-מקום ואל-זמן. מטבעות לשון. סובלימציה. קישוטיות.	אין ציון. אין ציון. אין ציון מפורש, אך ניתן לשחזור מתוך האמור.	אין ציון. אין ציון. אין ציון. ציון חלקי בתיאור המפורט של המצוי בסלה של כיפה אדומה ובהתייחסות לצבע האדום.
דיוק.	אין ציון, אך המאפיין מתאים למושג.	אין ציון.
3. קונוונציות מבניות פולקלוריסטיות כלליות חזרה מבנית.	אין ציון מפורש, אך נרמז בתיאור ההתאמה של שפת המעשייה לילד.	למאפיין אין ציון מפורש. אך הוא נרמז בתיאור של התאמת שפת המעשייה לילד.
4. קונוונציות מבניות מובהקות למעשייה בידוד אירועים. תפקידים סיפוריים כמו במעשייה בשינוי מבני. פונקציות עלילתיות כנ"ל. קישוריות פלאית כנ"ל.	אין ציון, אך מתאים למושג. אין ציון. אין ציון. היגיון אחר של הרגש.	אין ציון. אין ציון, אך השינוי תואם את המושג. כנ"ל. השינוי תואם את הביקורת על היעדר קישורים לוגיים.
5. קונוונציות תמטיות מובהקות למעשייה מוטיבים של מעשייה שעברו שינוי מתוכן העל-טבעי לטבעי.	ציון מוכלל בלבד. השינוי אינו תואם את המושג.	ציון מפורט, השינוי תואם את המושג.

מסקנות

מן הממצאים עולה כי הסיפור "מעשה בשלושה אגוזים" נותן ביטוי למושג המעשייה המאוחר שהציגה לאה גולדברג באנציקלופדיה החינוכית. חשיפת הקונוונציות של המעשייה בסיפור מלמדת על נאמנותה של היוצרת להלכי־הרוח השליטים בחברה בתקופתה.

בסיפור "מעשה בשלושה אגוזים" מקבל מושג המעשייה המוקדם של גולדברג ביטוי במיוחד באמצעות קונוונציות "עידון", "קישוטיות", "דיוק" ו"בידוד אירועים", התורמות בעיקר להעשרת הסגנון – השטף הדינמי, המיקוד הרב, הבהירות, ההפשטה והקישוטיות. זהו הביטוי לרצונה של לאה גולדברג לשמור על חיוניות המעשייה וקסמה. שילוב הקונוונציות הללו אינו עומד בניגוד למושג המעשייה המאוחר, השליט ביצירה. השליטה בפועל בקונוונציות רבות של המעשייה מעידה על קרבתה הבלתי־אמצעית של היוצרת לז'אנר וגם על כך שהיא הטמיעה אותו במידה שאפשרה לה חופש פעולה רב בביטוי תפישתה (ראה במיוחד הפיתוח החופשי והיצירתי של מהלך הפונקציות העלילתיות וקישור תפקידים סיפוריים רבים לכל דמות). הפרקטיקה נאמנה להלכה השולטת, אך עשירה ממנה.

גילוי קונוונציות המעשייה ביצירה מעורר ציפייה לחוויות טיפוסיות לז'אנר, אך זו נכזבת במידה רבה. התהודה הארכיטיפית והכבילות לקנון החינוכי של התקופה "ייבשו" לדעתי את היצירה. ניתן להניח כי התמונה היתה שונה, אילו הרשתה לעצמה היוצרת לבטא את קונוונציות המעשייה לאורן של התפישות הפסיכולוגיות שהשפיעו על תפישת הז'אנר המוקדמת שלה. היצירה נכתבה שנים אחדות לפני פרסום הערך על ספרות לילדים באנציקלופדיה חינוכית, דבר המעיד על כך שלאה גולדברג חשה צורך לכתוב לילדים באופן העולה בקנה אחד עם התפישה השלטת בחברה, ולא ממש בטחה בתפישות הפסיכולוגיות החדשות. ייתכן שהיא העריכה את התפישות השליטות כאחראיות ובטוחות יותר לקוראים הצעירים, ו"מה שבטוח בטוח".

ביבליוגרפיה

- אבס, שלמה 1984. הציפור הלבנה. תל אביב: ספרית פועלים.
אורבך, לילי [בדפוס]. מעשיות גרים: חומים של פלא.
בטלהיים, ברוננו 1980 [1976]. קסמן של אנדות. תל אביב: רשפים.
ברוך, מירי 1987. "ההומור ביצירות לילדים בשנות ה-40 ובשנות ה-70 – השוואה". עיונים בספרות ילדים מס' 2, עמ' 29–39.
גולדברג, לאה 1978. בין סיפור ילדים לקוראיו. עורכת לאה חובב. תל אביב: ספרית פועלים.
מאמרים מתוך הספר הנזכרים במאמר:
גולדברג, לאה 1978 [1935]. "סיפור בלשים לילדים". עמ' 104–105.
גולדברג, לאה 1978 [1938]. "הקטנים והקטנים מאוד". עמ' 80–82.
גולדברג, לאה 1978 [1945]. "על שירי־עם ואגדות־עם". עמ' 159–163.

- גולדברג, לאה 1978 [1947]. "הסיפור והשיר לילד בגיל הרך". עמ' 64-68.
 גולדברג, לאה 1978 [1956]. "בין סופרי-ילדים לקוראיו". עמ' 86-92.
 גולדברג, לאה 1978 [1958]. "'הגיבור החיובי'". עמ' 99-103.
 גולדברג, לאה 1978 [1959]. "הבחינה הספרותית של ספרות הילדים". עמ' 55-63.
 גולדברג, לאה 1948. מעשה בשלושה אנווים. איורים: אריה נבון. מרחביה: הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
- גולדברג, לאה 1970. דירה להשכיר, כך ולא כך, מעשה בשלושה אנווים. ציורים: שמואל כץ. מרחביה: ספרית פועלים.
- האחים גרים. מעשיות. האוסף המלא. 1994. מגרמנית: שמעון לוי. תל אביב: ספרית פועלים.
- הראל, שלמה 1993. "'בין המהפכות' – מביאליק עד אטלס בהיבט דיאכרוני: נורמות קלאסיות וחילופי-נורמות ב'שירתנו הצעירה' לילדים". בתוך ספרו: 'קול מעמק, קול מהר': פנים, תחנות ומהלכים בספרות העברית לילדים. בית ברל, מרכז ימימה לחקר ספרות ילדים והוראתה. עמ' 39-77.
- חובב, לאה 1986. יסודות בשירת הילדים: בראי יצירתה של לאה גולדברג. ירושלים: כרטא.
- יפה, א. ב. 1994. לאה גולדברג: תווי דמות יצירה. תל אביב: רשפים.
- פיאז'ה, ז'אן (1969), הדפסה שנייה בעברית). תפיסת העולם של הילד. מרחביה: הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
- רגב, מנחם 1981. "מעשיות מודרניות". מעגלי קריאה 7, עמ' 128-129.
- שטרן, דינה. 1985. "'אהרון והעיפרון הסגול' כמעשייה מודרנית". מעגלי קריאה 13-14, עמ' 153-155.
- Luthi, Max 1970. *Once Upon a Time: On the Nature of Fairy Tales*. New York: F. Ungar Publishing.
- Propp, Vladimir 1970. [1928] *Morphology of the Folktale*. Austin-London: Indiana University, University of Texas Press.
- Thompson, S. 1977 [1946]. *The Folktale*. Berkeley.